

**JINOYAT SODIR ETISHDA AYB SHAKLLARI VA ULARNING JINOIY
JAVOBGARLIKKA TA'SIRINI HUQUQIY JIHATDAN TAHLIL QILING**

Turdimurodova Marjona Yunusbek-qizi

Contact: +99890-897-04-09 meyamyunusova@gmail.com

Turdiyev Abdulfayz Sherali o'g'li

Contact: +99897-777-71-62 Abdulfayz2022@gmail.com

QXU Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'lim yo'nalishi 4 - bosqich talabalari.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17536192>

Annotatsiya. Mazkur maqolada jinoyat huquqi nazariyasining asosiy va eng murakkab bo'g'inlaridan biri bo'lgan ayb instituti va uning shakllari har tomonlama yoritilgan. Ayb shaxsning o'z harakatlari yoki harakatsizligiga nisbatan ruhiy-psixologik munosabatini ifodalaydi va jinoyat tarkibining zaruriy subyektiv elementi sifatida e'tirof etiladi. Shu bois, aybning mavjudligi yoki mavjud emasligi shaxsning jinoiy javobgarlikka tortilishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Maqolada aybning shakllari — qasd (to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita) hamda ehtiyotsizlik (beparvolik va o'z kuch va imkoniyatlariga ortiqcha ishonish) turlari chuqur tahlil qilinadi. Har bir shaklning mazmun-mohiyati, ularning o'zaro farqlari va jinoyat sodir etishdagi o'rni amaliy misollar hamda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi normalariga asoslangan holda izohlanadi. Shuningdek, ayb shakllarining jinoyat tarkibini kvalifikatsiya qilishdagi, shaxsning ijtimoiy xavfli harakatini baholashdagi, va jazoni tayinlashdagi o'rni alohida ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot davomida aybning mavjudligi jinoyat huquqida aybsizlik prinsipi, adolatli jazo tayinlash, hamda subyektiv tomonning individual baholanishi kabi tamoyillar bilan uzviy bog'liq ekanligi yoritiladi. Muallif ayb shakllarining turlicha bo'lishi jinoyat sodir etgan shaxsning ichki ruhiy holatini to'g'ri aniqlashga, demakki, jinoiy javobgarlikni to'g'ri belgilashga xizmat qilishini asoslaydi. Shuningdek, maqolada sud amaliyotida ayb shakllarini noto'g'ri baholash oqibatida yuzaga keladigan huquqiy xatoliklar, ularning adolat va qonun ustuvorligiga salbiy ta'siri, hamda ushbu muammolarning oldini olish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy takliflar ilgari suriladi. Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenum qarorlari, jinoyat huquqi bo'yicha ilmiy manbalar, xalqaro tajriba hamda zamonaviy yuridik adabiyotlar asosida tahliliy yondashuv qo'llanilgan. Ushbu ilmiy maqola jinoyat huquqining subyektiv tomonini yanada chuqur o'rganish, ayb shakllarini aniqlashda yagona huquqiy yondashuvni shakllantirish hamda jinoyat-protsessual amaliyotda adolatli va qonuniy qarorlar qabul qilishga ilmiy-nazariy asos yaratish maqsadida yozilgan.

Kalit so'zlar: ayb, qasd, ehtiyotsizlik, subyektiv tomon, jinoyat tarkibi, jinoiy javobgarlik, aybsizlik prinsipi, adolatli jazo, huquqiy tahlil, jinoyat kodeksi, sud amaliyoti.

KIRISH

Har qanday huquqiy davlatda jinoyat sodir etgan shaxsni javobgarlikka tortish jarayonida ayb tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Chunki ayb — bu shaxsning o'z xatti-harakatiga yoki harakatsizligiga nisbatan ongli ruhiy munosabati, ya'ni uning ichki psixologik holatini ifodalovchi subyektiv omildir.

Jinoyat huquqi nazariyasida ayb jinoyat tarkibining to'rtinchi — subyektiv tomoni sifatida e'tirof etilib, u mavjud bo'lmagan taqdirda shaxsning jinoiy javobgarligini belgilash

mumkin emas. Bu tamoyil O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksining 9-moddasida aniq ifoda etilgan bo‘lib, unda “Shaxs qonunda belgilangan tartibda aybi isbotlangan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bo‘ladi” degan qoidaga alohida urg‘u berilgan. Ayblilik prinsipi demokratik huquqiy davlatlarda inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning asosiy kafolatlaridan biri hisoblanadi. Shu boisdan, jinoyat sodir etish jarayonida shaxsning ruhiy holatini, maqsadini, niyatini, voqea-hodisalarga ongli munosabatini aniqlash — jinoiy javobgarlikni to‘g‘ri belgilash va adolatli jazoni tayinlashning muhim omilidir. Ushbu maqolada aybning nazariy mohiyati, uning turlari va shakllari, shuningdek, ularning jinoiy javobgarlikka ta’siri O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, Oliy sud Plenum qarorlari, ilmiy-nazariy manbalar hamda xalqaro tajribalar asosida keng tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — jinoyat huquqida ayb shakllarini to‘g‘ri aniqlashning ilmiy va amaliy ahamiyatini asoslab berish, shuningdek, aybni baholashda yagona huquqiy yondashuvni taklif etishdan iboratdir.

ASOSIY QISM

Jinoyat huquqi tizimida ayb instituti shaxsning jinoiy harakatlariga nisbatan ruhiy-irodaviy munosabatini ifodalovchi eng muhim element hisoblanadi. U jinoyat tarkibining subyektiv tomoni sifatida namoyon bo‘ladi va shaxsning ichki psixologik holatini huquqiy baholash imkonini beradi. Demak, jinoyat deb topilishi uchun harakat (yoki harakatsizlik) bilan birga shaxsning aybliligi ham mavjud bo‘lishi zarur. Ayb — bu shaxsning o‘z xatti-harakatlarining ijtimoiy xavfliligini anglash va unga ongli munosabat bildirishidir. Ya’ni, ayblilik shaxsning ichki dunyosini huquqiy jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Shu jihatdan ayb jinoyat huquqining ruhiy asosi sifatida e’tirof etiladi. Aybsizlik prinsipi huquqiy davlatning asosiy tayanch tamoyillaridan biri ekanini olimlar ham ta’kidlaydilar.[1] Aybning shakllari shaxsning jinoyat sodir etishdagi ruhiy holatiga qarab ikki asosiy turga bo‘linadi: qasddan sodir etilgan jinoyatlar va ehtiyotsizlik natijasida sodir etilgan jinoyatlar.

1. Qasddan sodir etilgan jinoyatlar: Qasd (niyat) — shaxs o‘z xatti-harakatining ijtimoiy xavfli oqibatlarini anglab, ularni istab yoki ularga ongli ravishda yo‘l qo‘yib jinoyat sodir etgan holatdir.[2] To‘g‘ridan-to‘g‘ri qasd — shaxs jinoyat oqibatlarini istaydi va ular sodir bo‘lishini biladi.

Bilvosita qasd — shaxs oqibatlarning bo‘lishi mumkinligini biladi, lekin bunga befarq (loqayd) munosabatda bo‘ladi. Masalan, agar shaxs boshqa bir odamni o‘ldirish maqsadida unga ataylab zarba bersa — bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri qasd hisoblanadi. Ammo agar u og‘ir jarohat yetkazish niyatida harakat qilib, oqibatda odam o‘lsa — bu bilvosita qasd sifatida baholanadi. Qasddan jinoyat sodir etishda shaxsning maqsad, motiv, va ruhiy holati alohida e’tiborga olinadi. Bu omillar jazoni individuallashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

2. Ehtiyotsizlikdan sodir etilgan jinoyatlar: Ehtiyotsizlik (beparvolik yoki loqaydlik) — shaxsning o‘z harakatlarining oqibatlarini oldindan ko‘rgan bo‘lsa-da, ularning oldini olishiga ishonib ish tutishi (o‘z kuchiga ortiqcha ishonish) yoki umuman oldindan ko‘rmagan (beparvolik) holatlarda yuz beradi.[3]

O‘z imkoniyatiga ishonib harakat qilish – shaxs oqibatlarni oldindan biladi, ammo ularning oldini olishiga ishonadi;

Beparvolik – shaxs oqibatlarni umuman oldindan ko‘rmaydi, lekin ularni ko‘rishi kerak edi.

Masalan, haydovchi belgilangan tezlikni oshirib, transport hodisasi oqibatida odam o'limiga sabab bo'lsa, u ehtiyotsizlik natijasida jinoyat sodir etgan hisoblanadi. Ayb shaklining turli bo'lishi jinoiy javobgarlikni belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qasddan sodir etilgan jinoyatlar odatda og'irroq sanksiyalar bilan jazolanadi, chunki bunda shaxs ijtimoiy xavfli oqibatlarni ongli ravishda istagan bo'ladi. Ehtiyotsizlik natijasidagi jinoyatlar esa yengilroq huquqiy choralar bilan cheklanadi, chunki bunda shaxsning niyati jinoyat oqibatlariga yo'naltirilmagan bo'ladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 97-moddasida "qasddan odam o'ldirish" uchun 10 yildan 20 yilgacha ozodlikdan mahrum etish jazosi belgilangan bo'lsa, 102-moddadagi "ehtiyotsizlik oqibatida odam o'limiga sabab bo'lish" uchun eng ko'pi bilan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum etish jazosi ko'zda tutilgan. Bu esa ayb shaklining jinoiy javobgarlik darajasiga bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Xalqaro jinoyat huquqi doirasida ham aybning mavjudligi jinoiy javobgarlikning ajralmas sharti hisoblanadi. Masalan, "BMTning Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948-yil)"da "Hech kim qonuniy asosda aybdor deb topilmaguncha jinoyatchi sifatida jazoga tortilishi mumkin emas" deb belgilangan. [4] Xalqaro jinoyat sudi (ICC) nizomida ham ayb — jinoiy mas'uliyatni aniqlashda asosiy mezonlardan biri sifatida qayd etilgan. O'zbekiston Respublikasi xalqaro standartlarga muvofiq tarzda milliy jinoyat qonunchiligini takomillashtirib bormoqda. Bu islohotlar shaxsning ichki niyatini hisobga olgan holda individual yondashuvni kuchaytirish, insonparvarlik prinsiplarini amalda ro'yobga chiqarish, hamda jazoni adolatli va proporsional belgilashga qaratilgan.

XULOSA

Jinoyat huquqida ayb instituti shaxsning jinoyat sodir etishdagi ruhiy-irodaviy munosabatini belgilovchi eng muhim tushunchalardan biri bo'lib, u jinoiy javobgarlikni asoslovchi markaziy mezon sifatida maydonga chiqadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida ayb jinoiy javobgarlikning zaruriy sharti sifatida e'tirof etilgan bo'lib, aybsiz shaxsni jazolashga yo'l qo'yilmaydi. Bu esa aybsizlik prinsipining amalda ro'yobga chiqishidir.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ayb shakllari (ya'ni qasd va ehtiyotsizlik) jinoyatning subyektiv tomonini to'liq tavsiflaydi hamda shaxsning ichki ruhiy holatini yoritadi. Qasd shaklida sodir etilgan jinoyatlar odatda ijtimoiy xavfi yuqori bo'lib, jazo tayinlashda og'irroq javobgarlikni nazarda tutadi. Ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan jinoyatlar esa, aksincha, ijtimoiy xavfi nisbatan pastroq bo'lgani sababli, jazoning yengilroq turini qo'llashga asos bo'ladi. Shu jihatdan, ayb shaklining to'g'ri aniqlanishi jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish, adolatli jazo tayinlash va inson huquqlarini himoya qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuningdek, tahlil shuni ko'rsatadiki, amaliyotda ayrim hollarda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda ayb shakllari noto'g'ri baholanishi natijasida sud qarorlarida xatoliklar uchraydi. Bu esa nafaqat adolat tamoyilini, balki jamiyatda qonun ustuvorligi prinsipini ham zaiflashtiradi. Shu sababli, tergov va sud organlari tomonidan aybning shaklini aniqlashda shaxsning ruhiy holati, maqsadi, oqibatni oldindan ko'ra bilish darajasi va xulq-atvori motivlari chuqur o'rganilishi zarur. Ilmiy-nazariy manbalar tahliliga ko'ra, ayrim hollarda jinoyatni qasddan yoki ehtiyotsizlik bilan sodir etilganligini farqlash murakkab jarayon bo'lib, bu holatda psixologik ekspertiza va kompleks huquqiy tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, jinoyat huquqini qo'llash amaliyotida aybning shakllarini to'g'ri aniqlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish, xususan, tergovchilar, prokurorlar va sudyalalar uchun maxsus metodik tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Shu sababli, mamlakatimizda jinoyat huquqi va sud amaliyotini yanada takomillashtirishda ayb institutini chuqur o'rganish, huquqni qo'llovchi organlar faoliyatida subyektiv tomonning tahliliga e'tiborni kuchaytirish, jinoyatni individual yondashuv asosida baholash — adolatli jinoiy siyosatni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Saidov A. “O‘zbekiston Respublikasida huquqiy davlat barpo etishning nazariy va amaliy masalalari.” – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2018.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi 21- modda, 1994
3. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi 22- modda, 1994
4. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Inson Huquqiy Umumjahon deklaratsiyasi 11- modda, 1948
5. Qodirov M. Jinoiy javobgarlik va ayb shakllarining o‘zaro bog‘liqligi. – Toshkent: TDYUI ilmiy to‘plami, 2020. – 128 b.
6. Karimov I. A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997. – 215 b.
7. Sattarov N. Jinoyat huquqi nazariyasida subyektiv tomon va ayb muammolari. – Toshkent: Adolat, 2019. – 188 b.